

ТЎРТЛИКЛАРГА ТЎКИЛГАН ТУШУНЧАЛАР

*Мирзаева Зулхумор Иномовна**Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети профессори, ф.ф.д.*

Шеър, ижод лаҳзалари, шоир дунёси ҳақида буюклардан тортиб унинг оддий ихлосмандларигача кўп ва хўп гапирганлар. Аслида шеър индивидуал ҳаёт маҳсули ўлароқ аксланиши нуқтаи назаридан у ҳақида янги фикрлар пайдо бўлаверади. Ижод лаҳзалари инсоннинг аслиятини кўзгулантирувчи, ҳар қандай жамият ёки муҳит таъсиридан қатъий назар шахснинг ўз ҳақиқатларини акслантирувчи, руҳан юксалиш даражаларини белгиловчи ғайриоддий жараён ҳисобланади.

Профессор, устоз Нажмиддин Комилов таъкидлаганидек, “Шеър тили туйғу ва тафаккур тили, ҳикмат тилидир, шеърсиз инсон дил розини, энг маҳрам ва малҳам фикрларини айтиб дардлаша олмайди”¹

Мазкур мақолада ўзбек адабиётшунослигининг энг ёрқин вакилларида бири, фан арбоби, халқ ва миллат адабиёти, маънавияти ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган, ўзбек тилининг давлат тили мақомига олиб чиқиш жараёнларига раҳбарлик қилган, академик Бахтиёр Назаровнинг тўртликларида аксланган эътиқод, адолат, тўғрилиқ, ҳалоллик, яхшилик тушунчаларининг поэтик талқинлари ҳақида сўз боради. Зотан, биз Бахтиёр Назаровнинг йўл йўлакай, “қўл учи” да ёзилган шеърларини бадиий эстетик жиҳатдан бақувват шеърлар қаторига киритиш, ёхуд устозни шоирлик рутбасига олиб чиқиш фикридан йироқмиз. Аммо мана шу “маҳрам” у “малҳам” тўртликларида ҳазил - мутоиба, некбинона руҳ қиёфаси ортига

¹ Комилов Н. Бу қадимий санъат... Тошкент, 1988, 86- бет

яширинган АСЛИЯТИ, ЎЗЛИГИ, ҳаётнинг кескин курашларида чарчаган руҳий оғирликлари, изтироблари ифодаларига бир қур назар ташлаб, уларни баҳоли қудрат таҳлил этишга жазм қилдик. Зеро шахс АСЛИЯТ ини (нафақат шахс, балки бизни ўраб турган борлиқ, воқелик, ҳатто фикр, ғоялар ҳам) ҳар доим ҳам зоҳир бўлиш имконига эга бўлмаган, баъзан, инсонларнинг умри охирига қадар ҳам юзага чиқ (ол)майдиган феноменон ҳолат дейиш мумкин.

*Яширин кўп йиғладим энг ичига,
Юраккинам боқдингми сен ичига?*

*Айни ишлай, тер тўкай деганимда,
Чўтир дунё қўймади тенг ичига.*

(05.01.12)

Устоз эрмакка эмас, балки “ҳомуш дилдан дилга ҳатлаш”, “ўзи билан ўзи баҳсга киришиш”, руҳиятидаги маънавий эҳтиёжларни тўйинтиришдек “гўзал лавҳа” ларни “дилга тилаш” учун шеър ёзади:

*Шеър ёзмоқлик дилни хатламоқдир,
Хомуш дилдан дилга хатламоқдир,
Эмас сир, шеър битмоқ
Эрмак учун ёзилмас, шеър –
Дилга гўзал лавҳа тиламоқдир.*

(26.11.11).

Олим ўзига ва ўзгаларга айтмоқчи бўлган розларини, Яратган (“кўринмас тингловчи”) га мурожаатларини мухтасар поэтик шакллардан бири – тўртликларда акс эттирган.

Маълумки, лирик тур таркибига кирувчи тўртликлар Шарқ ва Ғарб адабиётида ҳам кенг қўлланилган шакллардан биридир. У маълум бир ифода услуби ва кенг қўламли мазмунга эга фикрларни ихчам ифода этиш хусусиятига кўра бошқа формалардан фарқ қилади.

Устознинг шеър ёзишга эҳтиёжи қуйидаги, битикда ажабтовур услубда аксланади:

*Мен асло шеър эмас, ЎЗИМни ёздим,
Юрак қатидаги ЮЗИмни ёздим.
Дунёда ўзидан ўзган йўқ, мен ҳам
Атойи насиба, тузимни ёздим.*

(24.09.11).

Ҳаёт ўта мураккаб ва чигал, инсон ҳамиша бу мураккабликлар, муаммолар устидан ғолиб келавермайди. Олим адолатсизлик, эътиқодсизлик, субутсизлик, дохил ҳаётнинг қора чизиклари, зиддиятли гирдобларида имконсиз, иложсиз қолган онларида, сукутдан бошқасига суяна олмаган нуқтада айнан шеърга суянади, чунки айна лаҳзада устознинг ўзлиги, ўзи, аслияти, “юрак қатидаги юзи”, “мен” и фаол объектга айланади. Шеър яратиш “лаҳзалар” и ўз ўрнида бу дунёни бурилиш нуқтаси билан уйғунлашади. Ҳудди ЯРАТГАН бизга эътиқодларимиз орқали зоҳир бўлгани каби устоз ҳам мана шу шеърларида ЎЗЛИГИни кўради. Зотан, файласуфлар мукамал эътиқоддан тўйинган аслият ҳам ўлик кўзларда, сўқир қалбларда зуҳрланишини инкор этганлар.

*Бир шоир бор эди, сенсирамасди,
Жиддий, ҳеч бир замон алжирамасди,
Туғилгандан буён қалтироқ қўли
Фақат шеър ёзганда қалтирамасди.*

(24.09.11).

Юқоридаги тўртликда ҳам муаллиф шеърнинг Азалдан, У билан боғловчи, икки дунё аро туташтируви нур, устознинг ўз таъбири билан айтганда, “икки дунё аро кўприлизода” эканлигини жуда оддий лекин таъсирчан тасвирлайди. Тўйинган фикрнинг сўзларда аксланиш онлари моддий оламдан ихоталанган, на вужудга ва на руҳга сиғдириш мумкин бўлмаган, фақат самовий хотиржамлик ҳиссини топишга интилиш онларидир. Ана шу самовий хотиржамлик, не ажабки, “туғилгандан буён қалтирайдиган шоир қўллари” ни ҳам ўз измига солади. Ана шу лаҳзалар “қалтироқ қўлли шоир”- лирик қаҳрамон учун ўзини, ўзлигини топиш имконини беради ва натижада шеър ЭЪТИҚОД шакли мақомига кўтарилади.

*Ҳеч гап эмас бог-умрни ўтин қилмоқ,
Ҳатто маъқул сўзни чалтиб тутун қилмоқ,
Яхши-ёмон кўп нарсанинг амали бор
Мушкул экан эътиқодни бутун қилмоқ.*

(04.01.12).

Устоз тўртликларида эътиқод тушунчасининг бадий талқини ўқ чизиқни ташкил этган. Бу ўринда эътиқод тушунчаси диний эътиқод маъносида эмас, балки инсоннинг миллат, халқ ва виждон олдидаги

вазифаларини аслият қонунлари доирасида, ўз даражаси ва мавқеида амалга ошириш жоизлиги мазмунида келяпти.

Бахтиёр Назаровнинг ижтимоий муносабатларда эътиқодни бутун сақлаб қолишнинг машаққати ҳақидаги ҳалол ва холис қарашлари ҳаёт чиғириқларидан ўтиб ўзини оқлаганлиги билан характерлидир. Азал юрагига муҳрлаган эътиқодни типик шароитлар сабаб бутун сақлаб қолиш имкони йўқлигидан азият чекади, бундан маълум бўладики, лирик қаҳрамон эътиқод масаласида ҳеч қачон ўзидан қоникмаган.

Дарҳақиқат, инсоннинг энг улуғ мақсади, истак - хохиши, халқ ва миллат олдидаги бурчини чуқур ҳис қилиш туйғуси унинг эътиқоди билан чамбарчас боғлиқ. Хоҳ у шоир бўлсин, хоҳ олим ёки оддий инсон гарчи у аъмолида собит тура олмаса, у нафақат миллат ёки жамият, балки ўзи учун ҳам хавфли саналади. Эътиқод инсонларда турлича аксланади, кимдадур ҳаётнинг оғир синовларидан қувват олиб янада фаоллашса, бошқаларда бунинг акси – жонсараклик кузатилади. Замин меҳвари дея улуғланишнинг чин маънодаги меҳварга айланишида ҳам мана шу эътиқод бирламчи фактор бўлиб хизмат қилади. Аниқроқ қилиб айтганда, синовларда тобланган ЭЪТИҚОД ларгина инсонни ШАХС даражасига олиб чиқади. Бу каби инсонлар эса ўз “имзо” ларига эга шахслар, “афсонавий одам” лар сифатида тарихда қолади, улуғланади, шарафланади ва халқ уларни ардоқлайди.

Устоз эътиқод, тўғрилиқ, яхшилик, виждон ҳақидаги қарашларини турли хил услубларда таҳлил қилади.

*Кураш енгилсанг ҳам, мағрур бўлганинг,
Енгсанг ўз шаънига маҳбуб бўлганинг,
Виждон буюрса-да ундан юз бурсанг,
Курашмасдан туриб мағлуб бўлганинг.*

(14.12.11).

Виждон – шахснинг ахлоқий қадриятларга зид ҳатти - ҳаракатларини тақиклайдиган ёки инсоннинг хулқ - атворига тўғри келадиган туйғуларига рағбат берадиган ахлоқий тамойиллар мажмуидир. Виждон эътиқоддан озиқланади. У инсонларда маълум айни пайтда муҳим вазиятларда, турли хил эътиқодлар, шахс ва ижтимоий муҳитнинг ўзига “хос” принциплари ўртасидаги курашларда ўз- ўзини баҳолаш ва тафтиш этиш сифатида намоён бўладиган мажозий маънодаги “қонун”, шахснинг ички “мен” идаги ҳакам. Инсон виждони ҳаётнинг муросасиз курашларида юзага чиқади, у ўзига нисбатан қанча талабчан бўлса шунча кўп зиддиятлар ва курашлар гирдобига кириб бораверади. Ҳаёт тарозисининг ҳар икки палласида турмоқлик – салбий маънодаги қиёфасизлик эса тирик бўлиб ўлмоқликдир. Бахтиёр Назаровнинг эътиқод, виждон, аслият, ўзликни англаш ҳақидаги қарашлари мавҳум билимлар асосида эмас реал ҳаётий тажрибалардан тўйинади. Устоз юқоридаги тўртлигида ҳам ўз шахсияти талқинини яратади, виждон амрига зид бўлмаган ҳолатдаги мағлубиятни ёқлайди. Муаллиф талқинида виждон билан ёлғиз қолган кезида, унинг амрига терс борган ғолиб асли мағлубдир. Мукаммал виждон ёхуд, эътиқодда собит бўлган зоҳиран мағлуб эсада асли ғолибдир.

*Тўғрилиқ бу, нафақат йўл очмоқликдир
Ва наинки, зулматга нур сочмоқликдир,
Кўп нарсага эга бўлмоқ эмас асло,
Тўғрилиқ кўп нарсадан воз кечмоқликдир.*

(27.08.11).

Юқоридаги тўртликда ҳам устознинг ўз ҳаётий тажрибаларида зуҳр топган индивидуал шахс талқини ифода этган. Чиндан ҳам, тўғрилиқ кўп нарсага эга бўлиш, кўп нарсадан ва ҳатто ўзидан ҳам воз кечиш эвазига зулматга ёруғликни бахш этади.

Муаллифнинг яхшилик, эътиқод, тўғрилиқ, умуман ҳаёт ҳақидаги ҳалол ва холис, ҳаётий қарашларида Азалнинг юрагига муҳрлаган меҳри, муҳаббати, эътиқоди инъикос топаётгандек, гўё.

Жаҳон, шу жумладан ўзбек адабиётининг таҳлил марказида бўлган “тақдири азал” тушунчасининг образли талқинлари Бахтиёр Назаров шеърларида ҳам фалсафий алпоз ва алфозда ўз ифодасини топган. Тўртликларда ислом шу билан бирга бошқа халқлар диний қарашлари асосида шаклланган “тақдир инсонларни ўз измига солади” каби тушунчага уйғун – тақдир қаршисида инсон ва унинг истак хоҳишларию, орзу армонларининг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, тақдирдан ҳеч ким қоча олмағай каби паралел талқинлар акс этса, иккинчи бир жиҳатдан, инсон табиати, феъли унинг тақдирини белгиловчи энг муҳим омилдир каби устознинг ўзига хос ёндашуви тақдири азал ҳақидаги қарашларимизни яна бошқа бир ўзанга етаклайди, ўйлашга мажбур қилади:

*Кимга овлоқ, кимга қошона,
Кимга хирмон, кимга нишона,
Тақдиридан қоча олган ким?
Феълига яраша пешона...*

(24.01.12.)

Муқаддас китоблар, хусусан, Қуърон ва Инжилда тақдири азал тушунчасига алоҳида эътибор берилиб, тақдир одамларнинг ҳатти - ҳаракатларини бошқарадиган ягона куч сифатида қаралади.

Таъкидланганидек, деярли барча халқлар дини ва маданиятида инсонларнинг тақдир измида юриши муқаррар ҳақиқат сифатида талқин қилинади. Айниқса, мусулмон халқларида тақдирга ишониш ҳисси бошқа динларга нисбатан юқори туради. Бинобарин, инсонлар ҳаётидаги бахтли ва бахтсиз воқеалар, “кимгадур хирмон”, “кимгадур овлоқ” ёки “кошона” “кимгадур хирмон” ёки “нишона” ҳаммаси тақдир томонидан тартибланади ва бошқарилади.

Олимнинг “инсон тақдирининг феълига яраша берилиши” га муносабати “феълинг қисматингдир” қабилидаги қараши қуйидаги тўртлигида яна бир бошқачароқ шаклда ифодага кўчади:

*Манглайдаги ажин битикдир қат-қат
Ҳар кимга у ҳақдан жўнатилган хат,
Барча тилда унинг маъноси бир хил:
Феълинг қисматингдир алал-оқибат...*

(20.10.11).

Инсоннинг тақдири унинг характери маҳсули ўлароқ белгиланар экан, яхшиликка ёки тубанликка юз тутиши ҳам муайян ижтимоий тузум ёки тақдирнинг аввалдан белгिलाган “режа” си эмас, аксинча унинг дунёқараши меваси, феъли, табиати ўлароқ яралади. Ҳатто инсон феъли нафақат ўзининг тақдирини балки муайян бир тузум ёки тизимнинг ҳам қандай бўлишини белгиловчи муҳим омилдир.

Алалхусус, устознинг юқоридаги талқинидан чиқарилиши мумкин бўлган хулоса, бизнинг назаримизда, ҳар бир ҳаёт сўқмоғидаги қоқинишлар, бахтсизлигимиз, толеъмиздаги кемтикликлар ўз хатоларимиз, “феъл” ва

“табиатимиз” сабаб юз беради ва янаям аниқроқ айтсак, **инсон тақдири азал оқибати эмас балки тақдири азал сабабчисидир.**

*Бахт бор дейиш, ёлгон дунё камоли бу,
Уни излаш эса, умр заволи бу,
Бирор замон толеъ бутун бўлдимиз ҳеч?
Мақбарадан ярим ойнинг саволи бу...*

(20.01.12).

Дарҳақиқат, инсон туғилиб, вояга етибдики, ўзи учун муайян режаларни амалга оширишга, тақдирни ўз измига солишга ҳаракат қилади. Аслида эса тақдир уларнинг истак хоҳишларидан кучлироқ эканлигини англамайдилар ёки англолмайдилар. Устоз ҳеч бир замонда инсон тольеси бутун бўлмаганини, ярми тўлмаган ой образи мисолида, оҳори тўкилмаган ташбеҳлар орқали, ўзига хос услубда ифодалайди.

*Уқдикми мағзини бу дунёмизнинг,
Ўнг, бир нав эҳтимол тушларимиз ҳам,
Тушимиз шунчаки туш эмас, балки
Биздаги машқидир у дунёмизнинг?..*

(19.05.11).

Мазкур сатрларда ўзбек адабиётида маълум бўлган туш мотиви сирли, фараз асносидаги савол зайлида талқин қилинган. Фикримизча, ҳеч ким, ҳеч қайси ижодкор тушнинг бундай реал хусусияти ҳақида гапирмаган. Зотан, туш чиндан ҳам руҳиятга, онг ости ҳисларига дахлдор, кўнгилда тўлиб кетган туйғуларнинг натижаси ўлароқ юзага чиқадиган ғайри табиий ҳодиса. Туш руҳга дахлдор ҳодиса экан, демак, уни қадимий манбаларда, масалан, мисрликларнинг ёзма ёдгорликларида ҳам қайд этилганидек, Худо томонидан юборилган хабарлар, шаклида талқин қилиниши нуқтаи назаридан “тушимиз шунчаки туш эмас, балки у дунёимизнинг машқи” эканлиги хусусидаги устоз қарашлари моҳиятан ўзини оқлайди ва англашиладики, олимнинг мазкур шеърӣ сатрлари ҳам икки оламнинг туташ нуқтасида, руҳиятдаги англалмаган ҳисларнинг сарҳадларида дунёга келган сатрлардир.

Академик Бахтиёр Назаров тўртликлари мутолааси жараёнида шундай хулосага келдимки, домла ҳаёт тақдим этган ҳисобот – кечинмаларини қоғозга туширишга эҳтиёж сезган ва шеър турларидан энг мос шакл – рубоӣйсимон тўртликни танлаган. Тўртликлари мазмуни, руҳи ранг - баранг. Уларда жиддий қараш, мутоиба, киноя- истехзо ўрин алмашинади. Гоҳо ҳеч кутилмаган фикрларга ҳам дуч келасиз:

*Минг шукр қариган, қаритганга ҳам,
Кўздаги ёшга ҳам, аритганга ҳам,
Шаккокликка йўйманг, чоғи, йилдан-йил
Осон бўлмаётир Яратганга ҳам.*

(18.05.11)

Аслида устоз Яратганга ҳамиша осон бўлганига шубҳа қилмайди, чунки Аллоҳ “Кун” (“Бўл”) дейиши биланок исталган нарса яралади. Аммо бадий матнда киноя учкунлари кўринадики, бу Қодирга эмас, бандасига йўналтирилган. Зотан бугун бандаларнинг ўзи турмушни мураккаб алпозга келтирмоқдалар, тараққиёт йўлида бир-бирларига кўмак бериш, қўллаб қувватлаш, мураса фалсафаси ўлароқ бирлашиши ўрнига бир-бирларига ҳалал бермоқдалар. Рубоий монанд мазкур тўртлик фалсафаси, ҳеч бир муболағасиз унутилмас даражада кучли, дея оламиз.

Сўз дунёсида шоирнинг олимлиги кўп учраган, олимнинг шоирлиги эса камёб ҳодисадир. Бинобарин, “Бахтиёр Назаров шеър ёзибди” хабарининг ўзи эстетик дунёмизни орзиқтириб юборади.

Академик Бахтиёр Назаровнинг ҳеч қандай макон ёки вақт танламаган, гоҳ маршрутқада, гоҳ қайсидур бекатда, “йўл-йўлакай туғилган”, “қўл учи” да яратилган тўртликлари оддий, эрмак учун ёзилган шеърлар эмас, балки Азалнинг устоз юрагига муҳрлаган меҳри, муҳаббати, эътиқоди, хурликлари, аслияти ва ўзлигининг акс садоларидир.

Машҳур файласуф Синесий: “Поэзияни ёқтирмайдиганлар ожиз одамлар, Тангри уларни истеъдоддан бенасиб қолдирган. Улар кўнглидагини сўз орқали ифодалай олмайди ва шу боисдан ҳам ўзларини сирли кўрсатишга уринади. Аслида эса уларда ҳеч қандай сир йўқ”, деган экан.²

Синесий нуқтаи назаридан қаралганда, устоз Бахтиёр Назаровнинг шеъриятга меҳру муҳаббати, иштиёқи ёзув лаёқати боис қаршимизда сирли алпозда намоён бўлади. Тўртликларга тўкилган тушунчалар эса ўз шеършуносларини топиши муқаррар ва вақти келиб устознинг илмий-

² “Адабиёт надир”. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, № 23 (4578) 2020 йил, 3 июль.

ижодий фаолиятига бағишланган катта тадқиқотлар залвори мана шу
тўртликлар таҳлили билан янада бойишига ишонч билдирамиз.